

A Kapos völgye somogyi részének történeti-gazdasági elhatárolása és tipizálása 1848 és 1944 között

A Kapos völgye mint mikroregionális fogalom, először a két világháború között merült fel a Somogy megyei Gazdasági Felügyelőség és az Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamara szakembereinek szóhasználatában. A fogalom elterjesztésében döntő része volt Brokes Rezsőnek, aki hosszú időn keresztül vezette a gazdasági felügyelőséget, és jelentékeny szerepe volt a somogyi mezőgazdaság fejlesztésében. Brokes már az első világháború előtt járt Svájcban, ahol kiskisgárdának tenyész szarvasmarhákat szerzett be. Az Alpok meredek hegyei által körülhatárolt termékeny völgyek (mint a Simmen völgye), ahol fejlett szarvasmarha-tenyésztés alakult ki, adták a mintát, hogy a Kapos folyó mellett elhelyezkedő fejlett állattenyésztő vidéket Kapos völgyének nevezze. Svájcban, Ausztriában és Dél-Németországban – tehát az Alpok vidékén – ez a folyóvölgyekhez kötött fogalom nemcsak a tenyésztési területet jelölte meg, de a tenyésztett fajtát is. Ugyanez nem mondható el a Kapos völgyéről, hiszen itt már nem alpesi természeti körülményekről, hanem egy dombok közé ékelt szélesebb folyóvölgyről van szó. A fogalom közel sem olyan tiszta és egyértelmű, mint ott. Hasonló fogalom Magyarországon Vas megyében a Pinka völgyével kapcsolatosan alakult ki. Vas megye egykor fejlett szarvasmarha-állománya ehhez a völgyhöz kapcsolódó területeken tenyésztett. Bár a Vas megyei domboság előalpi, de ez a fogalom ott sem a természeti tényezőktől oly szigorúan elhatárolt fogalom, mint éppen Svájcban vagy Ausztriában (pl. Inn-thal).

Bár a Kapos völgye, mint mikroregionális fogalom, széles polgárjogot nyert gondolkodásunkban, mégis a tudományos kutatás szemszögéből pontosabbá kell tenni a tartalmát. Talán az első megkülönböztető ismertető jele ennek a területnek az, hogy olyan agrárvidéket érint, ahol a jelleget az állattenyésztés és azon belül is a szarvasmarha-tenyésztés adta meg. Ez az, amiben rokonítható a külföldi fogalmakkal. A második általános és megkülönböztető ismérve, hogy az állattenyésztés természeti és gazdasági körülményei, sőt történeti előzményei egészen mások itt, mint Ausztriában vagy Svájcban. Ez különösképpen szükségessé teszi a tudományos vizsgálatot.

Ha a Kapos völgye fogalmát olyan konkrét regionális fogalomnak fogadjuk el, amelyben a jellegadó állapot – egy meghatározott történeti szakaszon keresztül – a szarvasmarha, akkor keresnünk kell azt, hogy ezzel a földrajzi névvel jelölt területen hogyan és milyen mértékben hatnak azok a természeti-társadalmi ténye-

zők, amelyek befolyást gyakoroltak az egész agrártermelésre, az állattenyésztésre és ezek együttesen hogyan épülnek be a mikrorégió szerkezetébe. Ha ezt elmulasztjuk, akkor a Kapos völgyének nem lesz tudományosan igazolt tartalma. Keresni kell az egész agrárélet rendszerében, mechanizmusában azokat az átteleket, azokat az okokat és folyamatokat, amelyek nemcsak fogalmilag, de történetileg is kompakt egészszé, mikrorégióvá formálták a Kapos völgyét.

A cél érdekében nem kell időben túlságosan messze visszanyúlni, hiszen az ország regionális tagozódása csak a századfordulóra ölt kitapintható formát, és a Kapos völgy mikrorégiója sem észlelhető korábban, mint a XIX. század 80-as éveit. A Kapos völgy, mint földrajzi fogalom, természetesen évszázados, sőt évezredek előzményekre tekint vissza. Bennünket azonban nem a természeti erők együttese érdekel csupán, hanem az, hogy az ember a társadalmi termelésnek egy igen magas fokán – pontosan a kapitalizmusnak attól a szakaszától, amikor a társadalmi termelés forradalmasításában azok a folyamatok állnak elő, amelyeket az angol történetben ipari és agrárforradalomnak nevezünk – miként teremt magának egy meghatározott természeti bázison a környező területekétől elütő termelési és társadalmi berendezkedési rendszert. Ezt az elkülönülést nevezzük mikrorégióknak, amelynek van egy olyan belső autark tartalma, hogy a természeti és társadalmi energiákat rendszerbe foglalja – kiaknázásukat az adott történeti pillanatban, tehát az ipari és agrárforradalom utáni időszakban az adott területen a társadalmi termelőerők hatékonyságát hatványozottan megnöveli – következképpen a termelésben specializációt, a településben és az egész társadalmi életben pedig táji, helyi sajátosságokat alakít ki. A mikrorégió azonban nem jelent bezártságot, mert a területi és szakmai specializáció a mezőgazdasági termelésben a belső piac kifejlődésének csak egy olyan magas fokán lehetséges, amikor kialakult egy olyan egységes és átfogó közlekedési hálózat, amely gazdaságosan képes a mikrorégióba mindazokat az árukat közvetíteni, ami nélkül nincs fejlett társadalmi, emberi élet. Ezek szerint tehát a mikrorégió kialakítása nem mehet az emberi történelem akármelyik fokán végbe; kezdeti szoros összefüggésben vannak a kapitalizmus azon szakaszával, amikor a gazdasági életben a nagyipar, a társadalmi életben pedig a városoké lesz a vezető szerep. Ezért a Kapos völgy, mint mikrorégió, nem tekinthet vissza évszázados múltra,

még akkor sem, ha a történelmi előzményekből sok tényező eleven és hatékony tényezővé vált magában a mikrorégió rendszerében. A fogalom, mint közhasználatú fogalom is újkeletű, nem régebbi, mint a XX. század. Ezért sok vonatkozásban elegendőnek látszik, ha csak a XIX. századig nyúlunk vissza és csak azokat a folyamatokat érdemes a XVIII. században kutatni, ahol a társadalmi és történelmi változások az agráréletben vagy az agrártársadalomban csak lassan mentek végbe (művelési ágak, népesség, települések stb.).

A termőterületek művelési ágankénti megoszlása az a különleges transzponációs híd a mezőgazdaságban, ahol egyszerre jelenik meg a természet speciális kihatásaival, de amelyet a társadalmi, itt egészen konkrétan az agrárélet sem kerülhet ki. Természetesen a művelt területek művelési ágankénti megoszlása azóta létezik, amióta van mezőgazdasági termelés. Mégis azt kell mondani, hogy a mikroregionális fejlődésben (akár tőkés, akár szocialista formációban megy végbe) a művelt területek megoszlása hatványozott társadalmi jelentőséget nyer, mert alapvetően meghatározza a mezőgazdasági termelés lehetőségeit. Agrártörténelmi jelentősége az, hogy megmutatja, mennyire győzte le az ember a természeti erőket és tervszerű termelésével hogyan alakította át a természetet, másrészt milyen a társadalom (urbanizált, önellátó stb.), mekkora a vizsgált területen a népesség, azaz mennyi embernek biztosítja a megélhetését. Az egyes művelési ágak pedig arra adnak felvilágosítást, hogy milyen változások mentek végbe a történelmi fejlődés során az agráréletben. Az ugar nem csupán az új és a régi földművelési rendszer jelenlétét mutatja, de rá-

mutat az állattenyésztés módjára is, sőt Magyarországon a XVIII. századtól kezdve a mezőgazdasági kultúrát megújító új növényfajoknak is az ugar adott termőterületet, mint a dohány és számos kereskedelmi jellegű növényfajta esetében. Ugyanilyen és összetett kategória a művelési ágak között az ún. adó alá nem eső terület vagy egyszerűen parlag terület. Ez arra mutat rá, hogy mennyire intenzív a mezőgazdasági termelés, milyen annak közgazdasági hatékonysága, de bizonyos mértékig a természeti viszonyok is ott rejtőznek a mélyén. Egy szőlőtermesztő vidéken (mint Baranya megyében vagy a Balaton vidékén) a szőlővel beültetett terület nagysága még az ágazat nemzetgazdasági jelentőségére is rámutat. A mezőgazdasági termelés homogenitását kevésbé jelzi a rét és legelő aránya, mert ugyanazon százalékos megoszlás mellett egészen különböző agrártermelésről lehet szó.

Mindenképpen bizonyos, hogy ha egy konkrét mezőgazdasági területről a legelnagyobb területet akarjuk alkotni, akkor a művelt területek művelési ágankénti megoszlását (hasznosítását) nem lehet megkerülni, hanem igen is elemzés tárgyává kell tenni. A Kapos völgyének geográfiai elhatárolása – áttételesen – megjelenik a mikroregionális elhatárolásban is. Mindez számos agrár vonatkozásban nyomon kísérhető, de talán a legösszetettebb megnyilatkozása a művelt területek művelési ágankénti megoszlásában fedezhető fel. Ha a Kapos völgye somogyi községeinek összes művelt területében kimutatjuk – az 1935-ös évre vonatkozóan – a szántó, a rét és a legelő részeseését (azért csak e három művelési ág részeseését, mert ezek hatottak a legközvetlenebbül az állattenyésztésre), akkor az alábbi kép bontakozik ki:

Község	Összes terület		Szántó		Rét		Legelő	
	kat. h.	%	kat. h.	%	kat. h.	%	kat. h.	%
Attala	2 154	100	1 612	74,83	193	8,96	201	9,33
Büüssü	3 217	..	2 229	69,28	251	7,80	102	3,17
Csoma	1 463	..	866	59,19	268	18,31	85	5,80
Fonó	1 736	..	1 229	70,79	114	6,56	51	2,93
Gadács	666	..	563	84,53	12	1,80	22	3,30
Gölle	11 326	..	9 020	79,63	488	4,30	804	7,09
Inal	6 396	..	4 388	68,60	530	8,28	232	3,62
Kaposoula	1 776	..	1 344	75,67	287	16,15	57	3,20
Kazsók	1 873	..	1 618	86,38	95	5,07	29	1,54
Kisavallán	1 348	..	1 011	75,00	106	7,86	130	9,64
Maavaratád	2 655	..	2 047	77,09	156	5,87	167	6,29
Ráksi	2 621	..	1 655	63,14	152	5,79	44	1,67
Pantalom	695	..	579	83,30	37	5,32	33	4,74
Somoqyszil	6 302	..	4 738	75,18	320	5,07	127	2,01
Szabadi	1 419	..	870	61,31	170	11,98	158	11,13
Zimány	3 163	..	2 797	88,42	92	2,90	108	3,41
Baté	1 698	..	1 332	78,44	156	9,18	78	4,59
Mosdós	3 220	..	2 352	73,04	260	8,07	147	4,56
Naavberki	2 810	..	1 855	66,01	280	9,96	309	10,99
Orci	1 768	..	1 302	73,64	141	7,97	125	7,07
Taszár	2 786	..	1 957	70,24	268	9,61	337	12,09
Töbönár	7 204	..	5 163	71,66	866	12,02	297	4,12
Összesen	68 296	100	50 527	73,98	5242	7,67	3643	5,33 ¹

1. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. A 99. és 105. kötetből.

Azokban a falvakban a rétek aránya, amelyek közvetlenül a Kapos völgyében fekszenek (Taszár, Baté, Mosdós, Nagyberki, Csoma, Szabadi, Kapospula) 8 és 18% között mozgott. Még ezeken a falvakon kívül ott találkozunk nagyobb rétaránnyal, ahol a község határában olyan kisebb patak folyt át, amely hozzátartozik a Kapos vízgyűjtő rendszeréhez. De Toponárt és Orcit kivéve, ezek részesedése sem nagyobb 8%-nál. Ez azt mutatja, hogy a réteknek (akár kaszálónak, akár nyárvégi legelőnek használták azokat), nem volt alapvető szerepük a fejlett állattenyésztésben, hiszen nagy állatsűrűség mellett ennyi termőterület az állomány táplálásában nem játszott alapvető szerepet. Ezt bizonyítja még az is, hogy a szárazabb platókra települt falvak állattenyésztése és a közvetlenül a Kapos völgyébe települt falvak állattenyésztése között nem volt lényeges különbség.

A Kapos völgye aszimmetrikus völgyesség, mert a somogy-tolnai dombság, a zselici, a hegyháti és völgyégi dombok közöt levő területet úgy szeli át a Kapos, hogy a völgyesség déli, illetve délkeleti részén vájt mederben folyik. Így a falvak két nagy csoportba sorolhatók: a közvetlen folyóvölgyben elhelyezkedő falvak (magasabb réthányaddal és viszonylag alacsonyabb szántóföldi részesedéssel) és a magasabb platókra települt falvak (8% alatti rétaránnyal és viszonylag

magasabb szántóföldi részesedéssel). A nagyon magas szántóföldi részesedés a folyó völgyétől távolabb adódik és egyben finoman jelzi azt is, hogy a vidék hol érintkezik egy másik vidékkel. Felvetődik, hogy az elhatárolt két altípus közül mégis mi a típusosan Kapos völgyi? A Kapos völgye agrárius tipizálásának lehetőségét a termőföld művelési ágankénti megoszlása vagy egyszerűbben hasznosítása azért rejti önmagában, mert a mezőgazdasági termelésnek nemcsak alapvető eszközével állunk szemben, de azért is, mert a termőföld a munka tárgya is egyben; röviden: a föld a mezőgazdasági termelés legfőbb forrása. (Aki a tipizálásnál az agrártársadalmi alakulat milyenségét, az üzemi formákat, a földművelési és termelési rendszereket tartja csak típusalkotó tényezőnek, az eltéved, mert ezeket a tisztán társadalmi tekinthető faktorokat elszakítja az alapokat adó földtől, klímától és éghajlattól, és nem találja meg azt a közöset, ami mindenkor egységbe foglalta az emberi munkát, és biztosította a történeti folyamatosságot, bármilyen is volt az igény a mezőgazdasági termeléssel szemben.) A Kapos völgyének olyan tipizálását, amelyben a természeti és társadalmi vonatkozások együtt és egyszerre vannak jelen, úgy lehet elvégezni, ha Somogy megye művelt területeinek belső arányát (az állattenyésztés szemszögéből) összevetjük:

	Összes terület kat. h.	Szántó kat. h.	Rét kat. h.	Legelő kat. h.	Közlegelő kat. h.
Kapos völgye	68 296	50 527	5 242	3 643	655
%-ban	100	73,98	7,67	5,33	0,95
Somogy megye	1 156 781	624 561	94 117	107 980	42 606
%-ban	100	53,99	8,10	9,33	3,68

Az összehasonlítás nagy meglepetése, hogy a szántóföld aránya lényegesen magasabb a Kapos völgyében, mint Somogy megyében. Meglepetés az is, hogy a Kapos völgyének réteji szinte ugyanannyi termőföldet foglalnak el, mint Somogy megyében általában. Ebből viszont több lényeges és az egész agrártermelésre nézve fontos következtetést vonhatunk le: *nem a folyóvölgy a maga természeti adottságaival (ösgyepével és magasabb páratartalmával) határozta meg a terület típusosságát, hanem a művelt területek összességében jelenlévő magas szántóföldi hányad.* Így aztán a legtipusosabb Kapos völgyi falvak azok, amelyeknek szántóföldi aránya 70–85% között váltakozott.

A művelt területek ilyen megoszlása – többek között az alacsony közlegelő-részesedés – azzal a kényszerítő erővel hatott az állattenyésztésre, hogy csakis az istállózó állattartásnak volt meg a lehetősége. Az istállózó állattenyésztés kezdeteinek történeti behatárolásához még ebben a pillanatban csak néhány tájékoztató folyamatot ismerünk; a pontos és a részleteket is tisztázó, a folyamat nagyságrendjét meghatározó kutatás még várat magára. A kevés legelő a múlt

század közepétől – csökkenő tendenciával – csak a falusi sertéskondáknak adott elegendő táplálékot; így a rideg állattartás ezen a vidéken korábban szűnt meg, mint a Somogy megyét északról és délről határoló nagy vizek vidékén, a Balatonnál és a Drávánál. Ez azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a szarvasmarha- és lóállomány élelmét a szántóföldeken termelték meg szálas és abraktakarmány formájában. Ez viszont egy biztosabb és tervszerűbb agrártermelést tett lehetővé, ami jobban tudott alkalmazkodni a folyamatosan igényeket támasztó tőkés piachoz. Ebből eredően a mezőgazdasági termelés tökétes átalakulása több mint két-három évtizeddel megelőzte ezen a területen a megye többi területét. Az a kérdés, hogy ez a mikroregionális gazdasági egyenlőtlenség miből táplálkozott? Ennek néhány forrására az alábbiakban mutatunk rá.

A XVIII. századi Somogy megyét hatalmas erdőségek borították, de egy 1802-ből származó és már elfogadhatónak tartott térképről azt tudjuk meg, hogy a Kapos völgyében az erdők aránya kisebb volt, mint a megyében (különösen Belső-Somogyban). Ennek a

XIX. század elején adott állapotnak a történeti okait csak hosszas és elmélyült kutatással lehetne megta-
lálni. Ez a téma szemszögéből most nem lehetséges.
A társadalmi-történeti okok mellőzése mellett azon-
ban nem felesleges megemlíteni, hogy a természeti
feltételek is közrejátszottak a gyérebb erdőségek ki-
alakulásában. Ugyanis az erdőségek és a mezőségek
határai ott húzhatók meg, ahol az évi csapadék 600
mm körül van. Az égövre jellemző lombos erdők ott
fejlődnek ki, ahol az évi csapadék 600 mm fölé emel-
kedik. Az évi 600 mm-es csapadékelválasztó vonal
ugyanis mélyen belenyúlik a Kapos völgy somogyi ré-
szébe. A csapadék eloszlásának ez a mikroregionális
jellegzetessége természetesen kihat magára a talajra
is. A talajtan somogyi kutatói a Kapos völgyében és
a síófoki járás keleti felében találták meg a 600 mm
alatti csapadéokra jellemző mezőségi talajféleségek
kialakulóban levő szigeteit. Mint ismeretes, a mező-
ségi talajféleségek magas termékenységgel rendel-
keznek, sokkal inkább, mint az erdei eredetű talajok,
amelyek csak átmenetileg adnak magas hozamokat
(Vér Ferenc kéziratos munkája Somogy megye tala-
jairól).

A Kapos völgyének gyérebb erdőit apasztotta a sū-
rű település, valamint a mezőgazdaságban fokozato-
san tért hódító tőkés termelés. Ugyanis a tőke gyors
tökemegtérülésre törekszik a mezőgazdaságban is, és
ez a folyamat az erdők vonatkozásában elnyúlhat 50-
100 évre is, tehát a megtérülés több nemzedék életén
át húzódhat. Nyilvánvaló, hogy a tőkés mezőgazdasá-
gi termelés időszakában mindazokat az erdőket kiir-
tották, amelyeknek terepviszonyai nem támasztottak
nagy akadályt a szántóföldi termelésben. A profitéhség
a természeti erőforrások kiaknázásában itt sem
ismert akadályt. 1864 és 1935 között az erdők területe
így zsugorodott az alábbi Kapos völgyi falvakban:

	1864 (kat. h.)	1935 (kat. h.)
Gölle	301	350
Csoma	163	116
Szabadi	292	91
Igal	1978	847
Ráksi	1090	643
Magyaratád	557	73
Patalom	77	4
Kazsok	190	19
Büssü	12	363
Összesen	4660	2506
%-ban	100	53,47 ²

Tehát már az eleve gyérebb erdőségek a Kapos
völgyében 70 év alatt a felére zsugorodtak. A szántó-
föld magas aránya többek között ebből is nőtt, de
nemcsak ebből.

A művelési ágak közötti arányeltolódás a Kapos
völgyében a századforduló előtt és után talán a leg-
szembetűnőbb a legelőkön. 1848 után a földdel szű-
kösén ellátott parasztság elkülönítette és maga kö-
zött felosztotta a volt közös legelőket. Ez a folyamat
a Kapos völgyében gyorsan ment végbe. Mire megje-
lent az 1894. évi XII. tc., amely gátat akart állítani
ennek a folyamatnak, már a közös legelők azon ré-
szét, amelyet szántóföldi művelésbe lehetett venni, fel-
osztották és felszántották. A folyamat nagyságának
érzekelesére nézzük meg az alábbi 12 Kapos völgyi
falvú legelőterületének változását:

A község neve	A legelő nagysága kat. holdban	
	1864-ben kat. h.	1953-ban kat. h.
Attala	311	201
Büssü	1444	102
Csoma	126	85
Gölle	3542	804
Igal	119	408
Kapospula	314	479
Kazsok	127	800
Kisgyalán	208	130
Magyaratád	27	167
Patalom	62	100
Ráksi	43	210
Szabadi	77	158
Összesen	6401	397
%-ban	100	35,50

Az 1864-es állapotnak majdnem egyharmadára zsu-
gorodott a legelők területe – a reprezentatívnek el-
fogadható – Kapos völgyében. Ez még erősebb csök-
kenés volt, mint ahogy az erdők zsugorodtak. Vajon
miért történt így?

Erre részben feleletet ad az, hogy a paraszti legelő-
ket osztották fel és változtatták át szántóföldekké. A
kérdésnek másik oldala az, hogy kinek a tulajdoná-
ban voltak az erdők. Sajnos, az 1935-ös mezőgazdasá-
gi statisztika az erdők falvankénti megoszlását nem
mutatja. A legfinomabb területosztás csak járási szin-
tűn tünteti fel a két fő birtoktípus között az erdők
megoszlását. Ez, mint durva tájékoztató, mégis elfo-
gadható, mert a Kapos völgye az igali járásnak csak-
nem a felét foglalta el. (Bár igaz az is, hogy olyan
erdőséggel borított falvak, mint Bonnya, Kisbárapá-
ti, Somogydöröcske, a Kapos völgyén kívül feküdtek.)

2. Az eddigi táblázatokat a Somogy megyei Levéltárban
található „Főispáni rendezetlen iratok”-ból, az 1864-
ben létrehozott statisztikai és közigazgatási bizottság
jelentéséből és a már idézett Magyar Statisztikai Köz-
lemények 105. kötetéből állítottam össze.

Az erdők megoszlása az igali járásban:

	Kat. h.	%
100 kat. h. alatt	377	3,44
100 kat. h. felett	10 570	96,55

Ezen erdők közül a korlátozott forgalmú erdők területe az alábbi volt:

	Kat. h.	%
100 kat. h. alatt	173	2,02
100 kat. h. felett	8 361	97,97 ³

Az igali járásban, következésképpen a Kapos völgyében is, az erdők túlnyomó többsége a földbirtokosok kezében volt. Ők az erdőkre úgy tekintettek, mint feudális eredetű gazdasági hatalmuk szimbólumára. Nem szenvedtek földszükében, ezért ritkán vágták ki azokat és földjüket nem igen szántották fel. Az egész igali járás területén a 100 kat. h. alatti szabadforgalmú erdők nagysága mindössze 204 kat. h. volt, ami jól mutatja azt is, hogy a Kapos völgyében egészen elenyésző nagyságú ekkor a paraszti erdők területe. Így aztán elmondható, hogy az erdők területének

csökkenése azért mutat nagy történeti távon kisebb rátát mint a legelőké, mert az erdők fölött a földbirtokosok rendelkeztek. A parasztság régiót formáló szerepe e vonatkozásban ezért kisebb.

Ahogy alaposabban elmerülünk a Kapos völgye agrárviszonyainak elemzésében, úgy terelődik rá a figyelem a két fő agrár tulajdöntípus, a paraszti és a földesúri birtok által előidézett egészen különböző agrártörténeti fejlődésre. A Kapos völgyi szarvasmarhatenyésztés fellendülése a parasztság műve volt mindenek előtt. A parasztság különböző vagyoni helyzetű csoportjainál vajon a Kapos völgyében ugyanolyan-e az agrártermelés létalapját biztosító föld megoszlása, mint a megyében? Ez a felettebb izgatóság kérdés ugyan nem válaszolható úgy meg, hogy a statisztikai kategóriák elfogadhatók legyenek osztálykategóriáknak is, mégis a legdöntőbb kérdésben, hogy aránylagosan mennyi a paraszti és mennyi a földbirtokosok kezén levő föld, egészen objektív választ nyerhetünk 1935-re vonatkoztatva. A Kapos völgyében a birtokok száma és területe így oszlott meg:

A birtokok

1-5 kat. h.-ig		5-50 kat. h.-ig		50-100 kat. h.-ig		100-500 kat. h.-ig		500 kat. h. felett	
száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe
2609	6543	2203	26 561	21	1492	26	5839	21	27 122
% -os megoszlásban									
53,46	9,67	45,14	39,28	0,43	2,21	0,53	8,64	0,43	40,18

Ugyanezen kategóriák szerint Somogy megyében:

A birtokok

1-5 kat. h.-ig		5-50 kat. h.-ig		50-100 kat. h.-ig		100-500 kat. h.-ig		500 kat. h. felett	
száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe	száma	területe
40 678	103 058	29 215	343 762	377	26 154	494	118 889	338	550 930
% -os megoszlásban									
57,21	9,01	41,08	30,08	0,53	2,29	0,69	10,40	0,47	48,20 ⁴

A Kapos völgyében a birtokviszonyok lényegesen különböztek a megyei birtokviszonyoktól. A birtokos szegényparasztság súlya kisebb, a kezén levő föld pedig valamivel több, mint a megyei átlag. A középparasztság és a kulákság alsó rétegeinek súlya 4%-kal nagyobb, mint a megyében, a tulajdonukban levő föld pedig 9%-kal több, mint a megyei átlag. Az 50-100 holdas tiszta gazdagparaszti kategóriánál mind a birtokok száma, mind a területe kisebb, mint Somogy megyében általában. Az 500 holdon felüli nagybirtokok területe pedig 8%-kal kisebb, mint a megyében.

A Kapos völgye a nagybirtokos Somogy megyének olyan területe volt, ahol a parasztság jobban volt

földdel ellátva, sőt a parasztság szélső pólusai, a szegényparasztság és a kulákság vagyoni ellentéte kisebb volt, mint Somogy megyében, és a nagybirtokos osztály gazdasági hatalma is kisebb volt. Ma még pontosan nem tudjuk körvonalazni, hogy mi ennek a teljes történeti forrása. Csak sejtjük, hogy a parasztság 1848 előtti harcaira vezethető vissza, mert a forradalom és a kiegyezés közötti várakozási idő lezárásával az 1869-es somogyi-tolnai földosztó mozgalomba ez a terület olyan nagy vehemenciával kapcsolódott be, mint a két megyében sehol másutt. Nyilvánvaló, hogy a földért folytatott harcnak előzményei voltak, amit éppen 1869-ben akartak befejezni.

A kedvezőbb birtokviszonyok a paraszti birtok jobb

3. Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Bp. 1937. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 102. kötet.

4. Uo.

üzemi viszonyait is jelentették. Ami a parasztság osztályhovatartozás szerinti földtulajdonát illeti, annak egyik legszembeszökőbb jelensége a középparasztság nagyobb súlya és vagyona. A korabeli paraszti tejtermelés, a középparaszti birtok és üzemi viszonyok kitűnően kiegészítették egymást. A család munkaereje, a földművelés technikai színvonala, a települések és a falvak határainak kölcsönös viszonyai, az istállózó állattartás, a parasztgazdaság bevételeinek és kiadásainak alakulása kitűnő összhangot teremtett a középparaszti gazdaságokban és azokban a gazdagparaszti gazdaságokban, ahol az idegen munkaerő alkalmazása csak csekély volt. Míg általában a középparaszti gazdaság a parasztság pusztuló típusa, ezen a területen – a speciális üzemi és birtokviszonyok következtében – ez a kategória szilárdan áll a lábán, sőt a mérsékelt bővített újratermelés a jellemző a gazdálkodására. A birtokelaprózódásnak egy érdekes gátját lehet szemlélni ezen a területen. Ha két fiú vagy leánytestvér volt a házban, akkor azok nem nőültek ki vagy költöztek el férjhezmenés után, hanem egy nagy családban maradtak, és a birtokot közösen művelték. Ez a családi birtoklás sokban rokonítható a völgyeségi német telepesek sajátos öröklési rendjéhez, ahol a legidősebb fiú örökösödése mellett az ifjabbak addig a nagy családban dolgoztak mint bedolgozók, míg – elsősorban az állattenyésztés révén – megteremtették a saját, önálló családi életük létfeltételeit.

A szomszédos területek hatása persze nemcsak ebben mutatható ki, hanem abban is, hogy a területen nagy jelentőségűvé váló tarka szarvasmarha, az 1880-as évektől kezdve bonyhádi tájfajta, a völgyeségi járássokból vándorolt át az országos vásárok útján a somogyi-tolnai és baranyai Kapos völgyébe. A felélenkült kereskedelem és hírnév – az első időkben szinte kizárólag tejtermelő – Bonyhádot és vidékét a századforduló után valóságos tenyésztő területté alakította át. A tejtermelés már ebben az időszakban áthelyeződött a Kapos völgyébe. Budapestnek tejjel történő ellátása az első világháború előtt nagyrészt erről a területről történt.

A völgyeségi járás – mint a bonyhádi marha eredeti tenyészkörzete – és a Kapos völgye között sok hasonlóság fedezhető fel. Így többek között a paraszti és földesúri földbirtok közötti arányok még kedvezőbbek a Völgyességben, mint a Kapos völgyében. Míg a Kapos völgyében a parasztság 51,17%-ot birtokolt, a Völgyességben közel 75%-ot. Ugyanakkor egész Somogy megyében a parasztság a földnek csak 41,38%-ával rendelkezett. Ezek után már csak az a kérdéses, hogy Tolna megye és Baranya megye Kapos völgyi részében milyen arányú a parasztság földbirtoklása. Ha a vizsgálat után éppen egy átmeneti helyzetet foglalnánk el, akkor az állattenyésztés – különösen pedig a szarvasmarha-tenyésztés – szemszögéből, mivelhogy területileg érintkeznek is, ezt a vidéket egy összefüggő területnek kell tekinteni. És ebben az esetben már nem a területi érintkezés teszi ezt a vidéket együvé tartozóvá, hanem a termőföldek területének művelési ágankénti és birtoklási módja szerinti, a magyarorszá-

gi általánostól, de a dunántúlitól is elütő rendje. Ez teszi ezt a területet sajátos mikrorégióvá.

A Kapos völgye mikroregionális viszonyainak fejlődésére hatottak mindazok az előzmények, amelyek az agrártermelésben a szarvasmarha-tenyésztést megelőzően adottak voltak. Ezek közül talán a legjelentősebb, hogy a vidéknek a lótenyésztése jeles volt, és akkor fedezték fel azt a földbirtokosok, mint jeles paraszti tenyészetet, mikor a XIX. századi reformpolitika során Széchenyi különösképpen ráterelte erre az állattenyésztési ágazatra a figyelmet. Az akkori lótartás az úgynevezett meleg véru, gyors mozgású fajták tartására rendezkedett be, és elsősorban fuvarozási és katonai igényeket elégített ki. Kialakulásának folyamata még kutatás tárgya. Valószínű, hogy az 1848 előtt már meglevő kisebb nagybirtok-hányad a vidéken kedvezően hatott ebben az irányban. Ugyanis a paraszti lótartás egyik nagy féke 1848 előtt az volt, hogy az ígás robotot rendszerint ökrökkel teljesítették; ökrök- és lótartást egyszerre nem bírt el a jobbágygazdaság. Tény az, hogy a XIX. század közepén egyértelműen nyilatkoznak a szép aszalói, pulai, nagyberki, attali és göllei lovakról. Ennek utolsó fellobbanását jelzi a milleneumi kiállítás, ahol a Kapos völgyi parasztló díjakat nyertek. Ahogy azonban tért hódított a szarvasmarha-tenyésztés – és ez a 80-as évektől számítható –, a vidék állattenyésztésében úgy szorult második helyre a lótartás. A lótartás jelentősége röviden abban foglalható össze, hogy a nagy lábas jószágok tartásában, takarmányozásában, gondozásában már elegendő tapasztalat halmozódott fel. Ennek is tulajdonítható, hogy röpke két évtized alatt a szarvasmarha lett a favorizált állat a Kapos völgyében. Nem szabad azonban azt sem figyelmen kívül hagyni, hogy a szarvasmarha-tenyésztéssel egyidőben megindult a lóállomány fajtaátalakulása is. Ahogy a tejtermelés nőtt és a szürke magyar marhát kiszorította a tarka állomány, úgy csökkent az ökörtartás lehetősége. Ez természetesen visszahatott a mezőgazdaság állati vonóerejére is; a gyors mozgású, meleg véru lovak már nem voltak olyan kelendők, mint korábban, mert a föld megművelése egyre nagyobb igényeket támasztott, ez pedig a nagy testű, hideg véru lovak beáramlását idézte elő. A századforduló idején már észlelhető a folyamat. A muraközi és belga ménektől származó tiszta véru vagy keresztezett egyedek kezdik elfoglalni a meleg véru lovak helyét. E helyen újólag rá kell mutatni, hogy az egymással érintkező vidékek között hogyan vándoroltak a nagyobb igényeket kielégítő új állatfajták. A tarka marhák kétségtelenül Tolna megyéből jutottak a somogyi Kapos völgyébe, viszont a hideg véru lovak a somogyi Kapos völgyéből jutottak át a szomszédos Tolna és Baranya megyékbe. Arról nem is szólok, hogy mikor a nagy kereslet következtében a bonyhádi tájfajtát a kivásárlás veszélye fenyegette, akkor a kupecedő parasztenyésztők a korábban átvándorolt bonyhádiakat visszavásárolták és adták el mint völgyeségi marhát. Így aztán elmondható, hogy az egész Kapos völgyének állattenyésztésében nemcsak a termelési körülmények,

az agrárviszonyok hatottak, hanem a tágabb vidék állattenyésztése szintén visszahatott az egész mezőgazdaságra. Ezt, mint régióformáló erőt, a kutatóknak szintén figyelembe kell vennie.

Aki csak egy kissé is veszi a fáradságot, hogy ismerje a Kapos völgy településeit, annak egy érdekes sajátosság tűnik fel: csak a tolnai települések egy része és a baranyai települések hasonlíthatók hozzá. Ez az apró falvas, kis lélekszámú, kis határu településrendszer szinte sehol sem található meg az országban. A falvak egy-két kilométerre vannak egymástól, határuk 1000–2000 kat. hold között ingadozik. A huszonkét Kapos völgyi falu közül mindössze háromnak nagyobb a határa, mint 5000 kat. hold. Somogy megye déli és nyugati felén a falvak távolsága 5–10 km között váltakozik, és határaik lényegesen nagyobbak, mint a Kapos völgyében. Ennek a településrendszernek természetesen megvan a maga szerepe, jelentősége az állattenyésztés fellendülésében. Az istállózott állattartás mindig nagy tömegű takarmány és alomanyag házhoz szállítását igényli, de nem kevésbé a megtermelt trágya kiszállítását a termőföldekre. Ezért az istállózott állattartás ott ki sem fejlődhet, ahol a község határának szélső területei 5–10 km között fekszenek. Ebben az esetben a paraszt túl sok időt tölt el szállítással, és nem marad ideje az állatok gondozására.

A Kapos völgyére ható állandó és változó tényezők közül sokat meg kellene még vizsgálni ahhoz, hogy ennek a mikrorégióknak történeti-gazdasági sajátossága teljesen kibontakozzon előttünk. Ez ebben a pillanatban nem is cél, és a későbbi, mélyreható kutatásoknak csak akadályává válna. A Kapos völgy egynemű és fontosnak nevezhető sajátosságával viszont foglalkozni kellett, hogy bizonyos határok meghúzhatók legyenek. Azt hiszem: aki ezt az írást végigolvasta, már kezdettől ott kíváncsiskodik benne a kérdés, hogy miért a felsorolt 22 falvat tartom csak a Kapos völgyének. Hiszen úgy látszik, mint ha délről Kaposhomok, Rákó pusztá, Kisberki, Kaposkeresztúr, nyugatról Kaposújlak, Kaposmérő, Hetes, Juta, északról pedig Kaposfüred, Somogyaszaló, sőt Várda és Magyaregres is ehhez a völgy-séghez tartozna. Először is bizonyos földrajzi határokat nem lehet elvitatni; ez délről a zselici dombok, nyugatról a közép-somogyi homokhátság,

északról pedig a somogy-tolnai dombság, amely egészen lgalig húzódik be Tolna megyéből. Ezért Kaposhomok, Rákó pusztá, Kisberki, Kaposkeresztúr nem tartozik a szigorúan Kapos völgyi falvakhoz. Határuknak területe erősen belenyúlik a zselici dombok közé, és ez meghatározza a művelési ágankénti megoszlást is. Igaz, hogy a toszáriaknak, a botéiaknak, sőt még a fonóiaknak, a mosdósiaknak, a nagyberkieknek, a csomaszabadiaknak, az attalaiaknak és a kapospulaiaknak is van szőlőjük a zselici dombok között, és ez meglátszik a művelési ágak megoszlásában is, mégis, a felsorolt falvak lakóinak többsége mezőgazdasági tevékenységét a Kapostól északra fekvő termőterületeken fejtette ki. Ugyanis a paraszti családi munkamegosztásban a fiatal és középkorú férfiak és nők a növénytermesztésben és az állattenyésztésben dolgoztak, az idősebbek tevékenységi területe a szőlőhegy volt. A Kaposvártól nyugatra eső falvak esetében Kisasszondot és Kaposfőt (régii nevén Szomajomot) ki kell zárni, mert talajuk homokos, állattenyésztésük pedig gyenge volt. Kaposújlak, Kaposmérő, Hetes, Kaposfüred, Magyaregres, Várda, Somogyaszaló, Mernye pedig azért esik ki, mert ezeknek a falvaknak a határából jelentős hányad a nagybirtokosoké volt, sőt Kaposvár határából is. Ezen nagybirtokok termelése az állattenyésztésben az egységnyi területre vonatkoztatva, valamint az élőtömeg eltartására nézve elmaradt a feltüntetett 22 Kapos völgyi falu mögött. Viszont a paraszti állattartás mind a tejtermelés, mind a tenyésztés területén lemaradt az utóbb felsorolt falvakban. A tenyésztett szarvasmarhában ezek a falvak kevésbé képviselték a bonyhádi tájfajtát, lovakban pedig a nehéz, hideg véruket, itt a sertésállományban is kisebb arányú volt az „angol” fajta jelenléte. A tejszövetkezeti mozgalom és a tejfolyamatos termelése olyan falvakban, mint Kaposújlak, Kaposmérő, Kaposfő, Kisasszond, Hetes, Somogyaszaló, Magyaregres állandóan akadozott. Ezek a falvak a legjobb esetben is csak a Kapos völgy tágabbban értelmezett területéhez tartoznak. Északról Gadács és lgal helyzete kissé kritikus, mert ezen falvak területe viszont a somogy-tolnai dombság területéből foglal el már egy darabot. Mégis a Kapos völgyhöz soroltam őket, különösen lgal, mert a jellegét az állattenyésztés határozta meg.

Király István

HISTORISCH-WIRTSCHAFTLICHE BEGRENZUNG UND TYPISIERUNG DES TEILES VOM KAPOSTAL IN SOMOGY ZWISCHEN 1848 UND 1944

Das Kapostal hat sich von der umliegenden Somogyer Gebieten am Ende des XIX-ten und am Anfang des XX-ten Jahrhunderts getrennt, und wurde zu einer eigenartigen Mikroregion von Transdanubien. Den Charakter der Mikroregion in dem Kapostal determinierten grundlegend die Rinderzucht und die in deren Dienst gestellte Landwirtschaft. Zur Erkennung der sich hier ausgestalteten eigenartigen landwirt-

schaftlichen Produktion ist die eine grundlegende methodische Annäherung die Untersuchung dessen, wie die Nährgebiete sich nach Anbauzweigen verteilen. Denn die naive Ansicht geht davon aus, dass das Talgebiet günstige Wiese – und Weiderverhältnisse bot, und die verhältnismässig entwickelte Rinder – und Viehzucht dem zu danken sei. Die konkrete Untersuchung in den Anbauzweigen aber beweist

uns, dass nicht die günstigen Wiese – und Weideverhältnisse das Gebiet zur Stelle der Viehzucht gemacht haben, sondern das sehr grosse Verhältnis der Ackerfelder. Das Futter des Viehbestandes baute man in erster Reihe auf den Ackerfeldern, und den ganzen Viehbestand hielt man in den Ställen. Nur zum Weiden des Jungviehbestandes gab es in einem oder anderem Dorfe des Kapostales. Infolge dessen verminderte sich die Herdenzucht stark auf diesem Gebiete am Anfang des XIX-ten Jahrhunderts. Das mit dem Ackerbau produzierte Futter ergab dagegen, dass die Fütterung der Viehe planmässiger wurde. Der frühe Rückzug der Herdenzucht und die sicherere Warenproduktion ergab, dass dieses Gebiet sich schon am Anfang des XX-ten Jahrhunderts in die Versorgung der Grossstädte mit Milch und Milchwaren einknüpfte. Die ganze kapitalistische Agrarumgestaltung ging im Kapostal etwa drei Jahrzehnte der Landwirtschaft des Komitats voran.

Mit welchen historischen Gründen stand das hohe Verhältnis der Ackerfelder des Kapostales im Zusammenhang? Vor allem damit, dass das Verhältnis der Wälder auf diesem Gebiete schon am Ende des XVIII-ten Jahrhunderts kleiner war als im Komitat Somogy. Die sich noch vorgefundene dünne Bewaldung verminderte sich im Laufe des XIX-ten Jahrhunderts schnell. Nur jene Wälder sind zurückgeblieben, deren Geländeverhältnisse erlaubten nicht sie in Ackerbau aufzunehmen. Also waren die Verminderung der Wälder, andererseits das Beackern der Weiden und Wiesen nach der Bauernbefreiung die Hauptquellen der Zunahme des Ackerfeldes. Und wenn wir auch die Eigentumsverhältnisse beachten, so können wir sagen, dass die Wälder, Weiden und Wiesen der Bauern sich in erster Reihe in dem Kapostal zu Ackerfeldern veränderten.

Nachdem klar wurde, dass das Bauerntum eine wichtige Rolle in der Ausbildung der mikroregionalen Verhältnisse hatte – desto mehr, weil die entwickelte Rinderzucht im Kapostal in erster Reihe Arbeit des Bauerntums war –, kam die Frage zur Aufklärung, wie die Eigentumsverhältnisse des Bauerntums in Kapostal waren. Das Kapostal war im Komitat der Grossgrundbesitzer, in Somogy ein solches Gebiet, wo das Bauerntum besser mit Feldern versorgt waren, der Vermögensgegensatz der äusseren Pole des Bauerntums, der Armbauern und des Kulakentums kleiner waren als im Komitat überhaupt. Dessen Ursprung ist noch nicht ganz geklärt; es ist wahrscheinlich, dass sein Beginn in die Epoche vor der Bauernbefreiung zurückreicht. Das günstigere Eigentumsverhältnis bedeutete auch die bessere Betriebsverhältnisse des

Bauerngutes. Das ergänzte die Anpassung der Grenzen der Dörfer und ihrer Siedlungsverhältnisse zur Viehzucht. Auf dem gegebenen technischen Niveau der Epoche schuf die Rinderzucht in den Ställen in der auf die eigene familiäre Arbeitskraft sich stützende Wirtschaft des Mittelbauerntums eine günstige Geideinnahmslage, und das führte dazu, dass die Mittelbauernwirtschaft sich auf diesem Gebiete nicht abzeherte, sondern sie rückte auf dem Wege der Reproduktion mässiger von Stufe zu Stufe erweitert voran.

In der schwungvollen Entwicklung der Rinderzucht im Kapostal spielte eine starke Rolle der Umstand, dass das Tolnaer Gebiet des Kapostales sich unmittelbar an eine andere Mikroregion, an das Völgység (Gésenke) grenzte. Im Völgység brachte das dorthin angesiedelte deutsche Bauerntum mit nahezu zwei Jahrhunderte hindurch geleisteten Zuchtarbeit die Bonyháder regionale Rasse von Rindvieh zustande, welche sich zu den heimischen Verhältnissen anpassend das Wettbewerb mit den besten Milchkühen westlichen Ursprungs wetteiferte. Auf den Dorfmärkten wanderten diese rotbunte Tiere schon vor der Entfaltung der Molkereien in den Teil Kapostal des Komitats Somogy, und es war das Zuchtmaterial schon vor dem Beginn des Milchhandels angegeben, welches die entsprechende Ware liefern konnte.

Im Bezug der Anhäufung von Erfahrungen der Viehzüchter ist ein sehr wichtiges historisches Vorereignis, dass die Pferdezucht vor der Blütezeit der Rinderzucht auf diesem Gebiete eine hervorragende Rolle spielte. Die Pferde waren sogenannte warmblütige Pferde mit leichter, schneller Gangart, die man zwischen den schlechten Verkehrsverhältnissen in erster Linie zur landwirtschaftlichen Warenlieferung und zum militärischen Zweck hielt. Das hatte dann auch eine sekundäre Wirkung, denn die Ochsenzucht ist nach der Bauernbefreiung auf diesem Gebiete ruckweise hinabgesunken, und statt ihrer kamen die eine zeitgemässere Zugkraft vertretende und anwesende Pferde. Als die Pferdezucht am Ende des XIX-ten Jahrhunderts in der Viehzucht auf die zweite Stelle sich verengte, da geschah ein Rassenwechsel auch im Pferdebestand, und die warmblütigen Pferde lösten die sogenannten kaltblütigen Pferde mit schwerem, grossem Körper ab. Es ist sehr interessant, dass eine zeitgemässe Rasse bedeutendes Rindvieh in das Kapostal aus dem östlichen Komitat Tolna herüberwanderte, während die zeitgemässe Pferdenrasse aus dem Komitat Somogy nach dem Komitat Tolna hinüberwanderte, und dort legte sie den Grund zu einer Halbblüterzucht.

I. Király